

فهرست نویسی پیش از انتشار

سرشناسه	:	درویشی، محمدرضا، ۱۳۳۴ - .
عنوان و نام پدیدآور	:	دایرةالمعارف سازهای ایران (جلد سوم) - هواصداهای زیانه‌دار نواحی ایران / محمدرضا درویشی.
مشخصات نشر	:	تهران: ماهور، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	:	۳۲۸ ص. مصور، نقشه، جدول، نمودار؛ ۲۹×۲۱ سم.
شابک	:	دوره: ۵-۶-۹۲۸۶۲-۶۲۲-۹۷۸؛ ج. ۱: ۳-۴۵-۶۴۰۹-۹۶۴-۹۷۸؛ ج. ۲: ۶-۰۳-۸۷۷۲-۹۶۴-۹۷۸؛ ج. ۳: ۸-۵-۹۲۸۶۲-۹۲۲-۹۷۸
یادداشت	:	پشت جلد به انگلیسی: Mohamad Reza Darvishi. Encyclopaedia of the musical instruments of Iran.
یادداشت	:	ج. ۱ (چاپ سوم: ۱۳۸۳).
یادداشت	:	ج. ۱ (چاپ چهارم: ۱۳۹۰).
یادداشت	:	ج. ۲ (چاپ اول: ۱۳۸۴).
یادداشت	:	ج. ۲ (چاپ دوم: ۱۳۹۲).
مندرجات	:	ج. ۱. سازهای زهی مضرابی و آرشه‌ای نواحی ایران. - ج. ۲. پوست‌صداها و خودصداهای نواحی ایران. - ج. ۳. هواصداهای زیانه‌دار نواحی ایران.
موضوع	:	سازهای ایرانی -- دایرةالمعارف‌ها موسیقی ایرانی
رده‌بندی کنگره	:	۱۳۸۰ ۹د۴/الف ۱۰۲/ML
رده‌بندی دیویی	:	۷۸۹/۴۱۹۰۳
شماره‌ی کتابشناسی ملی	:	۶۲۴۳۰۵

دایرةالمعارف سازهای ایران

جلد سوم

هواصداهای زبان‌دار نواحی ایران

محمد رضا درویشی

مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری مآهور

تهران ۱۴۰۲

مؤسسه‌ی فرهنگی-هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف

کدپستی: ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۶

تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰ و ۷۷۶۰۱۰۲۰

www.mahoor.com

info@mahoor.com

دایرةالمعارف سازهای ایران

جلد سوم

هواصداهای زبانه‌دار نواحی ایران

محمدرضا درویشی

ویراستار ادبی	محمد افتخاری
ویراستار فنی	صادق چراغی
عکس	رضا معطریان
نت‌نگار	بهاره سپاسی
طرح روی جلد	سارا موسوی
صفحه‌آرایی و پالایش تصاویر	پویا دارابی
گرافیک	سینا برومندی
مترجم	لیلا رسولی
چاپ اول	۱۴۰۲
تعداد	۱۰۰۰
لیتوگرافی	باران
چاپ	پژمان
صحافی	معین

© همه‌ی حقوق چاپ و نشر این اثر انحصاراً (طبق قرارداد) محفوظ است.

ISBN: 978-622-92862-5-8

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۲۸۶۲-۵-۸

ISBN: 978-622-92862-6-5

شابک دوره: ۹۷۸-۶۲۲-۹۲۸۶۲-۵-۶

مَنْتِ خدای را عَزَّ وَ جَلَّ که طاعتش موجبِ قربت است و به شُکراندرش
مزیدِ نعمت. هر نَفْسِ که فرو می‌رود مُمِدِّ حیات است و چون برمی‌آید
مُفَرِّحِ ذات. پس در هر نَفْسِ دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی
شُکری واجب.

از دست و زبانِ که برآید کز عهده‌ی شُکرش به درآید
دیباچه‌ی گلستان سعدی

به نام خدا

دایرةالمعارف سازهای ایران، پروژه‌ای بسیار مهم، زمان‌بر، پرهزینه و پژوهشی ممتاز در حوزه‌ی موسیقی نواحی ایران است که مؤلف آن حدود نیمی از عمر خود را صرف تألیف و تدوین آن کرده است. نخستین مجلد این اثر (چاپ اول: ۱۳۸۰) به شرح و شناسایی کامل سازهای زهی مضرابی و آرشه‌ای نواحی مختلف ایران می‌پردازد و مجلد دوم (چاپ اول: ۱۳۸۴) سازهای پوست‌صدا و خودصدا را معرفی می‌کند.

اکنون، پس از گذشت بیش از بیست سال از تاریخ انتشار این اثر، مجلد سوم آن، سازهای هواصدای زبانه‌دار نواحی ایران، پیش روی شماست. این مجلد، به لحاظ تنوع بسیار گسترده‌ی سازهای هواصدا و ساختار و کاربرد و پیچیدگی‌های تکنیک‌های نوازندگی این سازها، در مقایسه با سازهای زه‌صدا، پوست‌صدا و خودصدا، روند تألیف و تدوین و انتشارش بسیار وقت‌گیر و چالشی بود. تعداد پرشمار طرح‌ها، جدول‌ها، نت‌ها و مخصوصاً عکس‌های غالباً شبیه‌به‌هم سازها، و همچنین انتخاب و جای‌گذاری آن‌ها نیازمند دقت و حوصله و صرف وقت بسیار زیاد بود. از طرفی نیز انجام این امور که نیاز به حضور مداوم مؤلف داشت، به دلیل شیوع و همه‌گیری بیماری کرونا از یک‌سو، و مشغله‌های مؤلف از سوی دیگر، به‌گندی و با وقفه‌های نسبتاً زیاد و اجتناب‌ناپذیر پیش می‌رفت.

امیدواریم این مشکلات باعث کاهش دقت و توجه ما در کار تدوین و آماده‌سازی این اثر نشده باشد. ما آنچه را در توان داشته‌ایم انجام داده‌ایم، نه آنچه را ایده‌آل‌مان بوده است. بدیهی است کاستی‌ها یا اشتباهات احتمالی را پژوهشگران و صاحب‌نظران گوشزد خواهند کرد و ما نیز در چاپ‌های بعدی این اثر در رفع آن‌ها خواهیم کوشید.

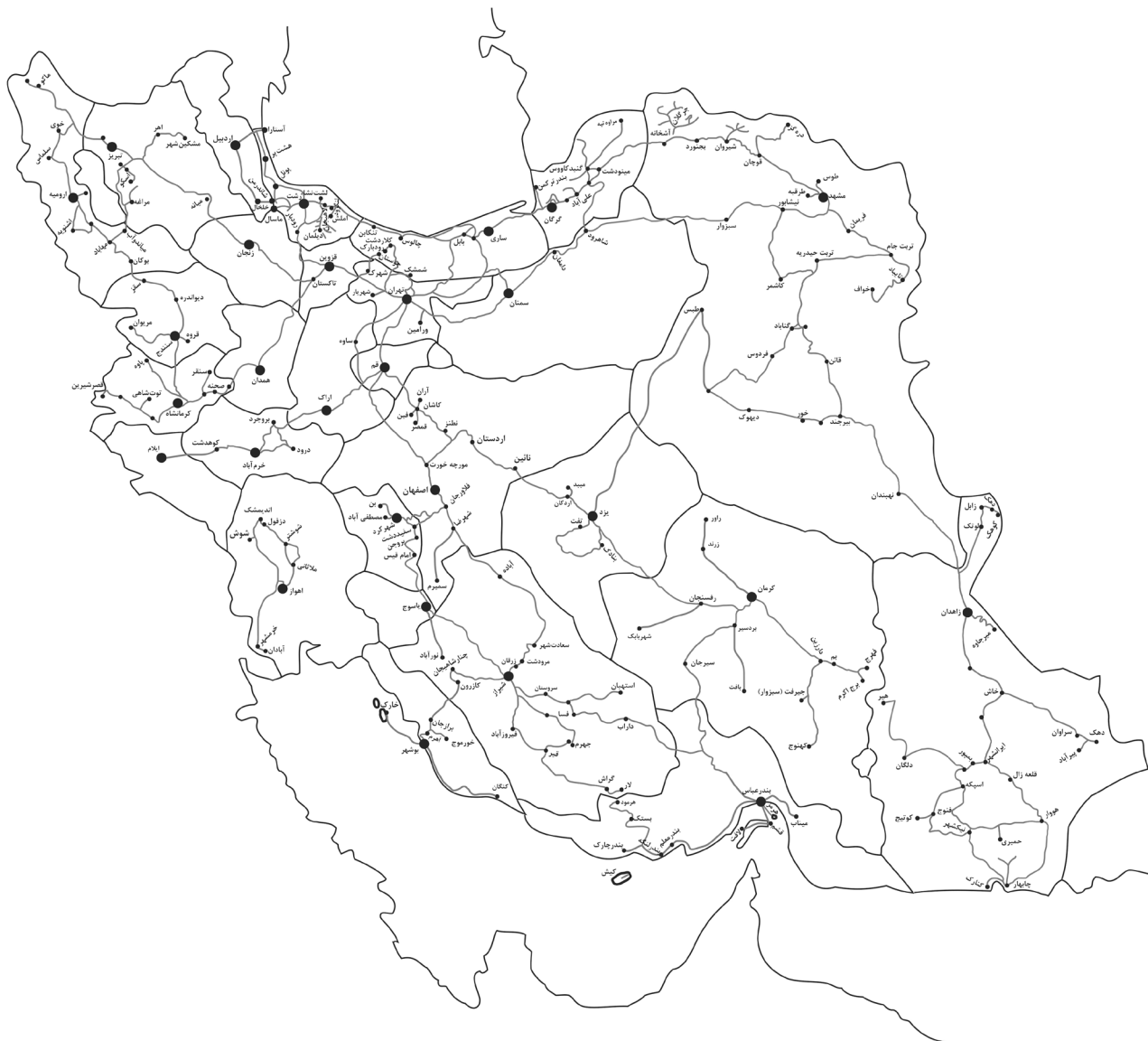
از مؤلف محترم این دایرةالمعارف، آقای محمدرضا درویشی، و از همکارانم آقایان محمد افتخاری (ویراستار)، پویا دارابی (صفحه‌آرا) و سینا برومندی (گرافیک) به خاطر تمام زحمات‌شان سپاس‌گزارم.

سید محمد موسوی

مؤسسه‌ی فرهنگی- هنری ماهور

مسیرهای طی شده برای پژوهش دایرةالمعارف سازهای ایران*

The paths assumed for the fulfillment of researches for
the Encyclopaedia of the Musical Instrument of Iran

* بسیاری از این مسیرها چندین و چندین بار در سفرهای مکرر پیموده شده‌اند.

فهرست

پیش‌گفتار مؤلف	۱۳
فهرست نام هنرمندان مورد استناد در جلد سوم	۱۴
مقدمه‌ی مؤلف	۲۳
مروری بر مقدمه‌ی جلد اول <i>دایرةالمعارف سازهای ایران</i>	۲۷
اتنوموزیکولوژی و سازشناسی	۲۷
الف. اهمیت شناسایی سازها	۲۷
ب. پیدایش سازها	۲۷
ج. سمبولیسم سازها	۲۸
۱. سمبولیسم مبتنی بر ثنویت مذکر و مؤنث	۲۸
۲. سمبولیسم مبتنی بر شاخص یا نشانه‌ی جامع موسیقی	۲۸
۳. الف. سمبولیسم مبتنی بر تعبیر ادبی، اساطیر و مشایخ بزرگ	۲۸
۳. ب. سمبولیسم مقام مبتنی بر خودِ نمادها	۲۹
سابقه‌ی رده‌بندی سازها	۲۹
رده‌بندی سازها در فرهنگ‌های کهن	۲۹
الف. چین	۲۹
ب. هند	۲۹
ج. یونان	۲۹
د. ایران	۲۹
رده‌بندی سازها از دیدگاه فارابی	۲۹
رده‌بندی سازها از دیدگاه ابن‌سینا	۳۰
رده‌بندی سازها از دیدگاه عبدالقادر مراغی	۳۰
رده‌بندی سازها در اروپا	۳۲
رده‌بندی سازها در موسیقی ارکستری قرن‌های ۱۸ و ۱۹ میلادی	۳۲
رده‌بندی ویکتور ماهیون	۳۲

- جدول رده‌بندی سازهای هواصدا از بخش آخر طبقه‌بندی زاکس-هَرْن‌بُستِل ۳۵
- رده‌بندی [هایتس] دراگر ۳۹
- هواصداهای نواحی ایران ۴۱
- رده‌بندی هواصداهای زبانه‌دار نواحی ایران ۴۳
- نشانه‌ها ۴۵
۱. نشانه‌ها در موسیقی دستگاهی ۴۵
۲. نشانه‌ها در موسیقی نواحی ایران ۴۵
- بخش اول: هواصداهای آزاد جابه‌جاکننده ۴۷
- وِرورَک - گیلان (رودبار) ۴۸
- بخش دوم: هواصداهای غیرآزاد: تمام هواصداها ۵۱
- ۱-۲. هواصداهای زبانه‌دار (آیروفون - ایدیوفون‌ها) - زبانه‌ی یک‌لایه ۵۱
- ۱-۱-۲. زبانه‌ی ساده‌ی منفرد، بدون لوله و سوراخ صوتی (انگشتی) ۵۱
۱. پَس‌پِسی (چوک) - مازندران ۵۳
۲. برگ یا قسمتی از پوست درخت - شرق مازندران ۵۵
- ۲-۱-۲. زبانه‌ی لوله‌ای با چهار شیار (شکاف)، بدون سوراخ صوتی ۵۷
- نوعی دیگر پَس‌پِسی - شرق مازندران ۵۸
- ۳-۱-۲. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی منفرد،
- با لوله‌ی صوتی و چند سوراخ صوتی و دهانه‌ی شاخی ۶۱
- قَرَنه - مازندران مرکزی ۶۲
- ۱-۳-۱-۲. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی منفرد،
- با لوله‌ی صوتی و یک، دو یا چند سوراخ صوتی ۶۵
۱. دَلّی تودوک - گلستان (بندر ترکمن) ۶۶
۲. دَلّی تودوک (نوعی دیگر) - گلستان (ترکمن صحرا) ۶۹
۳. یک‌زَله - استان کرمانشاه، کردستان و ۷۰
۴. جوز - استان کرمانشاه ۷۱
۵. ساز - خراسان جنوبی (قائن) ۷۲
- ۲-۳-۱-۲. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی منفرد، با شیار (شکاف) بلند طولی،
- با حلقه‌ی نخ یا کش با امکان تغییر طول زبانه (نوعی کولیس) ۷۳
- چِغَل لَله - شرق مازندران ۷۴
- ۴-۱-۲. زبانه‌ی یک‌لایه‌ی دوتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی و سوراخ‌های صوتی ۷۷
- قوشمه - خراسان شمالی ۷۸
- دوسازه - خراسان رضوی ۸۴
- قوشا تودوک - گلستان (ترکمن صحرا) ۸۷
- قُشمه - استان سمنان (کومش) ۹۰
- دوزَله - کردستان و آذربایجان غربی ۹۳
- دوزَله (جفتان - جفتان) - استان ایلام ۱۰۱

- ۱۰۶ دوزَلَه (نِی جُفْتِه) - خوزستان (شوستر)
- ۱۰۸ نِی جُفْتی (جُفْتی - جُفْتو) - استان‌های بوشهر، هرمزگان و کرمان
- ۱-۲-۵. زبان‌های یک‌لایه‌ی دوتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی
- ۱۱۵ و سوراخ‌های صوتی، با مخزن هوای اَنبانی
- ۱۱۶ نِی اَنبان - استان‌های بوشهر، هرمزگان و کرمان
- ۱-۲-۶. زبان‌های یک‌لایه‌ی چندتایی، با مخزن هوای آکاردئونی، کلاویه‌ای
- ۱۲۶ گارمون - آذربایجان شرقی
- ۱-۲-۷. زبان‌های یک‌لایه‌ی چندتایی، با مخزن هوای آکاردئونی
- ۱۳۳ و اَنبان ذخیره‌ی هوا، کلاویه‌ای
- ۱۳۴ باجا (هارمونی - هارمونیوم) - بلوچستان
- بخش سوم: هواصدا‌های زبان‌دار (آیروفون - ایدیوفون‌ها) - زبان‌های دولایه
- ۱-۲. زبان‌های دولایه‌ی منفرد، بدون لوله و سوراخ صوتی، دمیدن به‌طور افقی
- ۱۴۴ شوکازپ - شرق مازندران
- ۲-۲. زبان‌های دولایه‌ی منفرد، با لوله‌ی صوتی، بدون سوراخ صوتی
- ۱۴۸ کِرَنای پوستی - مازندران و تالش و گیلان
- ۳-۳. زبان‌های دولایه‌ی منفرد، با لوله و سوراخ‌های صوتی
- ۱۵۲ خانواده‌ی سُرن‌ها، کِرَن‌ها و بالابان‌ها در نواحی مختلف ایران
- ۱۵۳ سُرن‌ها
- ۱۶۰ سُرن‌ا (پیق) - خراسان شمالی
- ۱۶۷ سُرن‌ا (ساز) - خراسان رضوی (ترت جام، تایباد، کاشمر و گناباد)
- ۱۷۵ سُرن‌ا (ساز - سوَنّا - سِن‌دا) خراسان جنوبی (بیرجند)
- ۱۸۰ سُرن‌ا (شَه‌نای) - استان یزد
- ۱۸۳ سُرن‌ا - سیستان (زابل)
- ۱۸۷ سُرن‌ا (ساز) - بلوچستان (سرحد)
- ۱۹۰ سُرن‌ا - بلوچستان (مُکُران)
- ۱۹۸ سُرن‌ا (ساز) - استان کرمان
- ۲۰۵ سُرن‌ا و سازِ لیوا - هرمزگان
- ۲۱۴ سُرن‌ا (ساز - کوچیک ساز) - فارس (ایل‌های قشقایی و مَمَسَنی)
- ۲۱۹ سُرن‌ا (ساز - سازِ کوچیک) - چهارمحال و بختیاری و مناطق هم‌جوار
- ۲۲۵ سُرن‌ا (ساز) - استان ایلام
- ۲۳۰ سُرن‌ا (ساز) - لرستان و لکستان
- ۲۳۸ سُرن‌ا (ساز) - استان کرمانشاه
- ۲۴۳ سُرن‌ا (ساز) - کردستان
- ۲۴۷ سُرن‌ا - همدان
- ۲۵۱ سُرن‌ا (زُورنا) - آذربایجان غربی
- ۲۵۵ سُرن‌ا (زِرنا) - آذربایجان شرقی و جمهوری آذربایجان (باکو)
- ۲۵۹ سُرن‌ا (زِرنا) - تالش (گیلان)
- ۲۶۳ سُرن‌ا (ساز) - گیلان

۲۶۸	 سُرنا (زِرنا - ساز) - مازندران و گلستان
۲۷۴	 سُرنا - استان سمنان
۲۷۸	 سُرنا - استان‌های تهران (ورامین و شهریار)، البرز (طالقان) و مرکزی (اراک)
۲۸۳	 سُرنا - استان اصفهان (نایین و کاشان)
۲۸۷	 گَرناها
	استان‌های فارس، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد و
۲۸۷	 بخش‌هایی از استان‌های کرمان، یزد، اصفهان، خوزستان و بوشهر
۳۰۶	 بالابان‌ها
	بالابان (نَرمه‌نای) - دودوک - استان‌های آذربایجان شرقی،
۳۰۶	 آذربایجان غربی، همدان، سمنان و کردستان
	۳-۴. زبانه‌های دولایه‌ی دوتایی یا چندتایی، با لوله‌های صوتی دوتایی یا چندتایی،
۳۱۷	 با سوراخ یا بدون سوراخ صوتی - در قلمرو جغرافیایی ایران وجود ندارند.

پیش‌گفتار مؤلف

مستندات من در این پژوهش برجسته‌ترین، قدیمی‌ترین و سالخورده‌ترین موسیقی‌دانان نواحی مختلف ایران بوده‌اند. این افراد راویان راستین فرهنگ ایران‌زمین و انتقال‌دهنده‌ی میراث گران‌بهای موسیقی و ادبیات شفاهی قوم‌های ایرانی به دوران ما محسوب می‌شوند.

متأسفانه بسیاری از این راویان اکنون در میان ما نیستند و با درگذشت آن‌ها بخش قابل توجهی از میراث فرهنگی ایران نیز از میان رفته است. اطلاعاتی که از این استادان در این دایرة‌المعارف آمده، فقط بخش کوچکی از دانش، توان و معرفت آن‌هاست. اعتراف می‌کنم که دیدار و هم‌نشینی با آن‌ها و نیز رویارویی مستقیم با بازماندگان کانون‌های فرهنگی ایران در مدتی حدود چهل سال برایم فرصتی مغتنم بود و توانست دیدگاه‌های مرا در حوزه‌های وسیعی گسترش دهد و اصلاح نماید. به همین دلیل، خود را و این پژوهش را مدیون لطف و همدلی این استادان می‌دانم و بی‌تردید آنچه در این مجموعه آمده، حاصل توفیقی است که همزمان با حیات آخرین نسل از خنیاگران اصیل ایران‌زمین نصیب نگارنده شده است.

گرچه کار تحقیق و پژوهش نیز در بهترین شکل خود می‌تواند حاوی جنبه‌هایی از خلاقیت و آفرینندگی باشد و سال‌های درازی از عمر یک موسیقی‌دان را به خود اختصاص دهد و، در نهایت، پرتوی بر برخی مسائل فرهنگی و هنری جامعه بی‌فکند اما اعتراف می‌کنم که این پژوهش قطره‌ای در مقابل دریای بی‌کران معرفت و هنر و دانش موسیقی افرادی که با آن‌ها زیسته‌ام و به آن‌ها استناد کرده‌ام نخواهد بود. تمام اطلاعات ارائه‌شده در این جلد، درباره‌ی هر ساز، از طریق پژوهش‌های میدانی نگارنده و بررسی سازهای مورد نظر در سفر به روستاها و شهرهای مختلف ایران گردآوری شده‌اند و هیچ مطلب و موضوعی بدون استناد به اطلاعات موسیقی‌دانان، نوازندگان و مطلعان محلی مناطق و نواحی ایران مطرح نشده است.